

આ પ્રકરણમાં આપણે આપણા ગુજરાત રાજ્યની શિલ્પ-સ્થાપત્ય કલા વિશે જાણકારી મેળવીશું. આ માટે આપણે નીચે આપેલ મુદ્દાઓ સમજવા જરૂરી છે.

- શિલ્પ એટલે શું?
- સ્થાપત્ય એટલે શું?
- શિલ્પ અને સ્થાપત્યમાં કઈ સમાનતા અને શું તફાવત છે?

શિલ્પ (Sculpture) : ભારતીય સંસ્કૃતિમાં દર્શાવેલી લલિતકલાઓ પૈકીની એક કલા છે. શિલ્પ એ દૃશ્ય કલા(Visual art) છે.

‘કોતરણીની કલા, બીબા ઢાળવાની કલા, આકાર આપવાની કલા કે અન્ય પદ્ધતિના ઉપયોગ દ્વારા પથ્થર, લાકડું, ધાતુ, માટી વગેરેમાંથી કંડારવામાં આવેલી દ્વિ-પરિમાણ કે ત્રિ-પરિમાણ કૃતિને શિલ્પ કહે છે.’

- શિલ્પ કૃતિમાં વ્યક્તિ, વસ્તુ, પ્રસંગ કે અમૂર્ત આકાર કંડારવામાં આવે છે.
- શિલ્પમાં (1) લંબાઈ, (2) પહોળાઈ અને (3) ઊંડાઈ અથવા જાડાઈ એમ ત્રણ પરિમાણો હોય છે.

શિલ્પના બે પ્રકાર છે :

(1) અંશ: મૂર્ત શિલ્પ (2) પૂર્ણમૂર્ત શિલ્પ

(1) અંશ: મૂર્ત શિલ્પ (Relief Sculpture)

જે શિલ્પમાં આગળનો ભાગ કંડારીને (કોતરીને) ઉપસાવવામાં આવ્યો હોય અને શિલ્પની પૃષ્ઠભાગની ભૂમિ સપાટ હોય એટલે કે કોઈ એક બાજુથી ઘાટ આપવામાં આવ્યો હોય તેને અંશમૂર્ત શિલ્પ કહે છે.

અંશમૂર્ત શિલ્પ - રાણીની વાવ

કલકી અવતાર

(2) પૂર્ણમૂર્ત શિલ્પ

જે શિલ્પને ચારે બાજુ ફેરવીને જોઈ શકાય એ રીતે ઘાટ આપવામાં આવે તે શિલ્પને પૂર્ણમૂર્ત શિલ્પ કહે છે. આ શિલ્પમાં લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઊંડાઈ (કે જાડાઈ) એમ ત્રિપરિમાણ (3D) જેવી રજૂઆત હોય છે. જેમની પ્રદક્ષિણા કરી શકાય તેવી દેવી-દેવતાઓની મૂર્તિઓ અથવા નગરના જાહેર માર્ગ ઉપર મૂકવામાં આવેલી પ્રતિમાઓ આ પ્રકારનાં શિલ્પ કહેવાય.

સ્થાપત્ય : કલાત્મક આકાર આપીને તૈયાર કરવામાં આવેલ ભવન(આલય)ને સ્થાપત્ય કહેવામાં આવે છે. તેની રચનામાં શિલ્પકલાનો ઉપયોગ પણ કરી શકાય છે. બહારથી કલાત્મક દેખાતા સ્થાપત્યનો આંતરિક ભાગ તેની ઉપયોગિતા મુજબની સવલતો ધરાવતો હોય છે. કલાત્મક મંદિર, મહેલ, કિલ્લા જેવા ભવનો

સ્થાપત્યના ઉદાહરણ છે. દૃશ્યકલા અને કલાત્મક આકાર એ શિલ્પ અને સ્થાપત્યની મુખ્ય સમાનતા છે.

શિલ્પ કલાની સુંદરતા ઉપરાંત શિલ્પકારની કલ્પના અને સર્જનાત્મકતા રજૂ કરે છે. જ્યારે સ્થાપત્યમાં કલાની સુંદરતાની સાથે સાથે ભાવની ઉપયોગિતા પણ મહત્વપૂર્ણ છે. શિલ્પ અને સ્થાપત્ય વિશે આટલી સમજ કેળવ્યા બાદ હવે આપણે ગુજરાતની શિલ્પ અને સ્થાપત્ય કલા વિશે અભ્યાસ કરીશું.

(1) મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર :

અગિયારમી સદી દરમિયાન રાજા ભીમદેવ સોલંકીના સમયમાં આ સૂર્યમંદિર બાંધવામાં આવેલું છે. જે હાલમાં ભગ્ન અવસ્થામાં જોવા મળે છે. ભારતીય પુરાતત્ત્વ ખાતાએ તેનું સમારકામ કરાવી તેને પ્રવાસના સ્થળ તરીકે હાલમાં વિકસાવ્યું છે. અમદાવાદથી 90 કિમીના અંતરે મહેસાણા જિલ્લાના મોઢેરા ગામે નિર્માણ પામેલું આ મંદિર મોઢેરાના સૂર્યમંદિર તરીકે ખ્યાતિ ધરાવે છે. આ કલાત્મક સૂર્યમંદિરના આગળના ભાગમાં લંબચોરસ આકારનો અત્યંત વિશાળ સૂર્યકુંડ આવેલો છે. તેની ચારે બાજુ કોતરણીયુક્ત નાના મંદિર છે. કુંડ પછી સૂર્યમંદિરનો સભામંડપ છે. તેમાં કલાત્મક તોરણો છે. ઉપરનો ભાગ નાશ પામ્યો છે. છતાં થાંભલા અને છતના અવશેષરૂપી ભાગોની કોતરણી મનમોહક છે. આઠ થાંભલાવાળા ગૂઢ મંડપની સમગ્ર રચના સુશોભિત શિલ્પોથી ભરપૂર છે. ત્યારપછી ગર્ભગૃહ છે. અહીં સૂર્યદેવની

પૂર્ણમૂર્ત શિલ્પ

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર

મોઢેરાના સૂર્યમંદિરનો સૂર્યકુંડ

સાત ઘોડાના રથ પર સૂર્યદેવ - મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર

પ્રતિમા હશે એવું પ્રવેશદ્વાર ઉપરથી કલ્પી શકાય છે. અહીં એક ભોંયરું છે. તેમાં એક પથ્થર ઉપર સાત અશ્વોની સુંદર આકૃતિ છે. તે સૂર્યદેવની મૂર્તિની પીઠિકા હોવાનું મનાય છે. સૂર્યમંદિરના થાંભલા, છતો, દીવાલો તથા ઝરૂખા વગેરે સુંદર શિલ્પો કોતરણીથી ભરપૂર છે. તેની ફરતેની દીવાલો ઉપરના ગોખમાં સૂર્ય, ઇન્દ્ર વગેરે દેવોની પ્રતિમાઓ છે. આ પ્રતિમાઓ ગર્ભગૃહની મૂળ પ્રતિમાની ભવ્યતાનો ખ્યાલ આપે છે. આ મંદિર કર્કવૃત્તની રેખા ઉપર પૂર્વાભિમુખ હોવાથી ઉગતા સૂર્યનાં કિરણો સૂર્યદેવની પ્રતિમા ઉપર પડતાં હતાં. તેથી પૂરું મંદિર ઝગારા મારતું હતું.

અહીં કંડારાયેલા દર્પણ કન્યા, પગમાંથી કાંટો કાઢતી સ્ત્રી, ઝાંઝર પહેરતી નર્તકી અને નર્તક વૃન્દો, શૃંગારિક શિલ્પો તેમજ ધાર્મિક અને સાંસારિક જીવનના અનેક સુંદર ભાવવાહી શિલ્પોથી મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર ખૂબ જ સમૃદ્ધ છે. તેથી તે ગુજરાતના સોલંકી યુગની સ્થાપત્યકલાની ભવ્યતાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

(2) રાણીની વાવ (રાણકી વાવ)

વાવ એટલે પગથિયાં ઉતરતાં ઉતરતાં છેક પાણી સુધી જઈ શકાય તેવાં પગથિયાં વાળા કૂવા, વટેમાર્ગુઓ પાણી પી શકે તેમ જ થોડો આરામ કરી શકે તેવી ઠંડકવાળી જગ્યા વાવમાં હોય છે.

ઉત્તર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં કલાત્મક વાવો જોવા મળે છે. જ્યારે મુસાફરીના સાધનો ટાંચા હતાં ત્યારે પગપાળા મુસાફરી અને યાત્રાઓ થતી હતી. તે વખતે વટેમાર્ગુઓને પાણી પીવાની અને આરામ કરવાની વગડામાં જરૂર પડતી હતી. તેથી એ જમાનામાં લોકહિતને ધ્યાનમાં રાખીને રાજા-મહારાજાઓ અને શ્રેષ્ઠી દાનવીરો પરબો અને વાવો બંધાવતા. આવી ઇમારતોને સુંદર કલાત્મક રૂપ આપીને તેને અમરત્વ આપવા પ્રયત્નો કરતા.

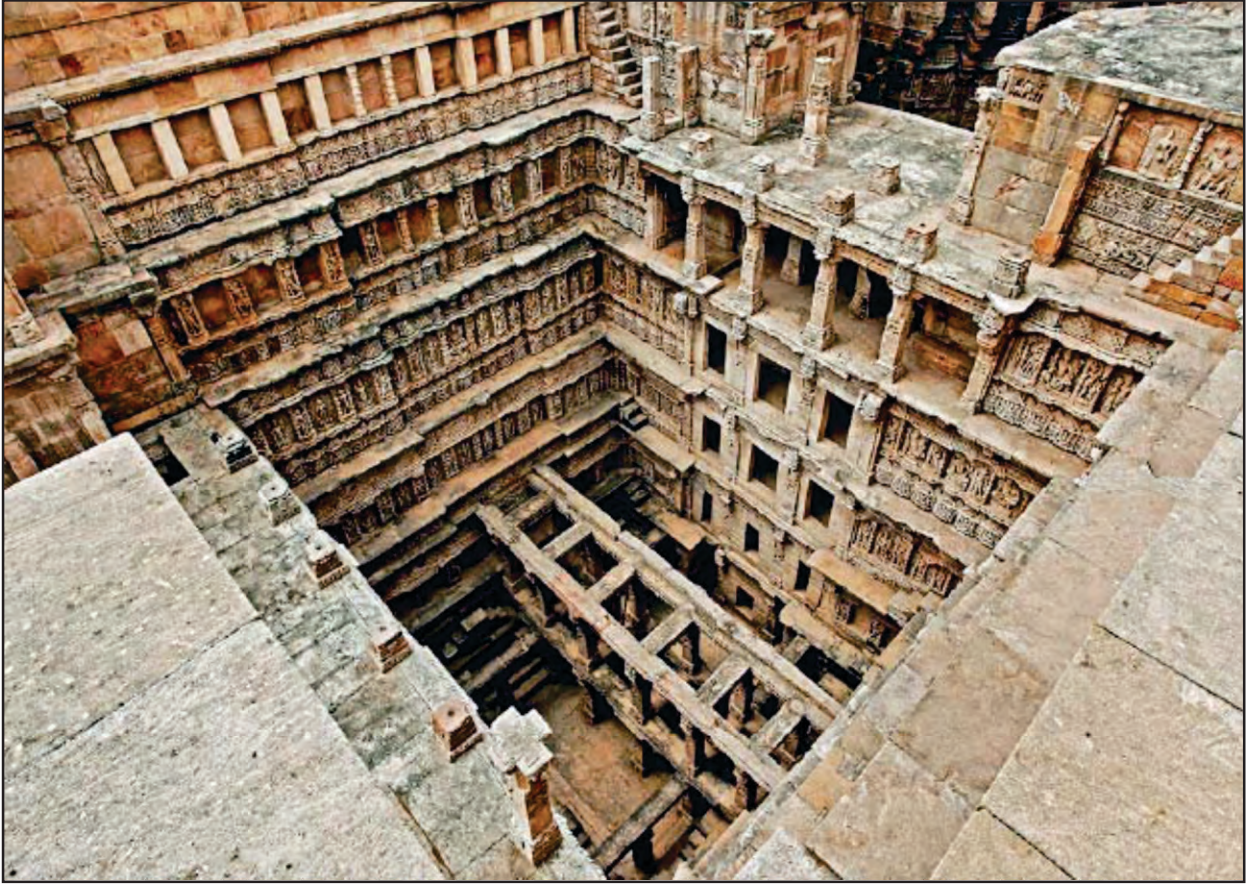
વાવને પથ્થરના પાટડાઓથી બાંધવામાં આવતી અને લગભગ છ કે સાત માળ રહેતા. તમામ શિલાઓ, ગોખલાઓ વગેરે કલાકૃતિઓથી ભરી દેવામાં આવતા. ગુજરાતમાં ખાસ કરીને સોલંકી યુગમાં આવી વાવોનું બાંધકામ વધારે થયેલું જોવા મળે છે.

પાટણની રાણીની વાવ, અડાલજની વાવ, અમદાવાદની દાદા હરિની વાવ, વઢવાણની માધાવાવ વગેરે વાવો તેમની સુંદર શિલ્પ કોતરણી માટે પ્રખ્યાત છે. વાવની રાણી એટલે પાટણની રાણીની વાવ.

ગુજરાત રાજ્યમાં પાટણ જિલ્લામાં પાટણ શહેરમાં રાણકી વાવ આવેલી છે. પાટણ સોલંકી વંશની રાજધાની હતી. આ શહેર સરસ્વતી નદીના કિનારે આવેલું છે. ત્યાં આજે પણ જૂનાં શિલ્પ સ્થાપત્યોના અવશેષો જોવા મળે છે. રાણીની વાવની દીવાલોમાં નાનામોટા ગોખલાઓ મૂકવામાં આવ્યા છે. તેમાં અદ્ભુત શિલ્પકૃતિઓ કંડારવામાં આવી છે. પુરાતત્ત્વ ખાતાની દેખરેખ હેઠળ રાખવામાં આવી છે રાણીની વાવને યુનેસ્કો (UNESCO-The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) દ્વારા વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઈટમાં (વૈશ્વિક વારસો) સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અનેક કલા રસિકો તેનો અભ્યાસ કરવા માટે મુલાકાતે આવે છે અને તેની બેનમૂન કોતરણી જોઈને મંત્રમુગ્ધ બની જાય છે. રાણીની વાવની શિલ્પકૃતિઓમાં ‘શિલ્પ સુંદરી’ અને ‘મહિષાસુર મર્દિની’ના શિલ્પ અત્યંત મોહક છે. સોલંકી યુગ વાવના બાંધકામનો યુગ ગણાય છે. સોલંકી રાજા ભીમદેવની રાણી ઉદયમતીએ પાટણમાં રાણીની વાવ અગિયારમી સદીમાં બંધાવી હતી.

રાણીની વાવ

રાણીની વાવ

મહિષાસુર મર્દિની

(રાણીની વાવ) શિલ્પ સુંદરી

(રાણીની વાવ)

(૩) સરખેજનો રોજો:

મુસ્લિમ સ્થાપત્યોમાં રોજાનું બાંધકામ વિશેષ થયેલું જોવા મળે છે. સૂફી સંતોની કબર ઉપર કરેલા બાંધકામને રોજો કહેવામાં આવે છે. જે ઇસ્લામના પવિત્ર સ્થળો તરીકે ઓળખાય છે.

સરખેજનો રોજો

અમદાવાદની નજીક આવેલાં સરખેજ ગામમાં આવેલો આ રોજો ‘સરખેજનો રોજો’ કહેવાય છે. મુસ્લિમ સંત શિરોમણી શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષ અમદાવાદના શહેનશાહ અહમદશાહના ગુરુ હતા. તેમની યાદમાં મહંમદ બેગડાએ આ રોજો બંધાવવાની શરૂઆત કરી હતી.

સરખેજના રોજાનું બાંધકામ ઈ. સ. 1451માં તત્કાલીન બાદશાહ કુત્બુદ્દીને પુરું કરાવ્યું હતું. આ રોજાની બાજુમાં મહંમદ બેગડાની કબર તથા તેમનો મહેલ પણ આવેલાં છે. તળાવના કિનારે આવેલી આ ઈમારતોના સમૂહની ગણના અમદાવાદના સુંદર અને કલાત્મક સ્થાપત્યોમાં થાય છે. અહીં દીવાલો ઉપર જડાયેલી જાળીઓ અનેક પ્રકારની

સરખેજના રોજાની જાળીઓનું કોતરકામ

સુંદર ભૌમિતિક આકારોવાળી ભાત, કલાત્મક ધુમ્મટો, થાંભલા અને કોતરણીયુક્ત ઝરૂખા વગેરે તેની ઉત્તમ સુશોભન રચનાની ગવાહી પૂરે છે.

આ રોજામાં કેટલીક જાળીઓ પિત્તળની ધાતુમાંથી બનેલી છે. તેનું બારીક નકશીકામ અમદાવાદની સીદી સૈયદની જાળીની સાથે સરખાવી શકાય એટલી નાજુક અને કલાત્મક છે. આ રોજો ધાર્મિક મહત્વ ધરાવે છે. તેથી મુસ્લિમોનું પવિત્ર તીર્થધામ ગણાય છે. સખત પથ્થરને મીણની જેમ મુલાયમ કોતરણી યુક્ત બનાવી તૈયાર કરેલ આ ‘સરખેજના રોજા’ને જોઈને તે સમયના કલાકારોની કલા સાધનાની પ્રતીતિ થાય છે.

‘સરખેજનો રોજો’ ગુજરાતના રોજાઓમાં સૌથી મોટા કલાત્મક રોજા તરીકે ખ્યાતિ ધરાવે છે.

(4) હઠીસિંગના દહેરા:

માઉન્ટ આબુમાં આવેલા દેલવાડાના જૈન મંદિરોની સામ્યતા ધરાવતાં હઠીસિંગના દહેરા અમદાવાદમાં દિલ્હી દરવાજાની બહાર જવાના રસ્તા ઉપર જમણી બાજુએ આવેલા છે. આ 52 જિનાલય વાળું ધર્મનાથ ભગવાનનું વિશાળ જૈન મંદિર છે.

વાદ્ય ધારીણી- હઠીસિંગના દહેરા

સુંદર કોતરણી યુક્ત જાળીઓ, ઝરૂખાઓની કોતરણી, મંદિરનું પ્રવેશદ્વાર અને કલાત્મક કમાનો તેની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે.

આ મંદિરનું બાંધકામ ઈ. સ. 1848માં જૈન શ્રેષ્ઠી શ્રી હઠીસિંગ અને તેમનાં ધર્મ પત્ની હરકુંવર શેઠાણીએ તે વખતના સિદ્ધહસ્ત સ્થપતિ શ્રી પ્રેમચંદ સલાટ પાસે કરાવ્યું હતું. સ્તંભો, સ્તંભશિર્ષ, મંદિરની છત તેમજ બહારના ભાગમાં વિવિધ અંગભંગિઓ ધરાવતી નર્તકીઓ અને વાદ્ય ધારીણીઓ સૌંદર્યનું અનોખું વાતાવરણ સર્જે છે. આ દેવાલય તે સમયની સ્થાપત્યની કલાને બિરદાવતું જૈન ધર્મનું પવિત્ર તીર્થ છે.

(5) રાણી સિપ્રીની મસ્જિદ:

અમદાવાદમાં આસ્ટોરિયા દરવાજાની બાજુમાં આવેલી રાણી સીપ્રીની મસ્જિદ, અમદાવાદની જ નહિ પરંતુ ભારતભરની સુંદર મસ્જિદોમાંની એક છે. ઈ. સ. 1454માં મહંમદ બેગડાએ તેમની રાણી સિપ્રીની યાદમાં બંધાવી હતી.

આ મસ્જિદ ખૂબ જ નમણી અને નાજુક છે. તેથી ‘મસ્જિદ-એ-નગીના’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેમજ તેને ‘અમદાવાદનું રત્ન’ પણ કહે છે.

આ મસ્જિદના મિનારા અને જાળીઓ અત્યંત કલાત્મક છે. આ મસ્જિદના સ્થાપત્યમાં હિન્દુ સ્થાપત્યોમાં હોય તેવા ગોખલાં, ખૂણાઓ, સ્તંભો અને આધાર શિલાઓ શિલ્પથી સભર છે. તેથી હિન્દુ અને મુસ્લિમ શૈલીનું સંમિશ્રણ, મિનારાનું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ અહીં જોવા મળે છે.

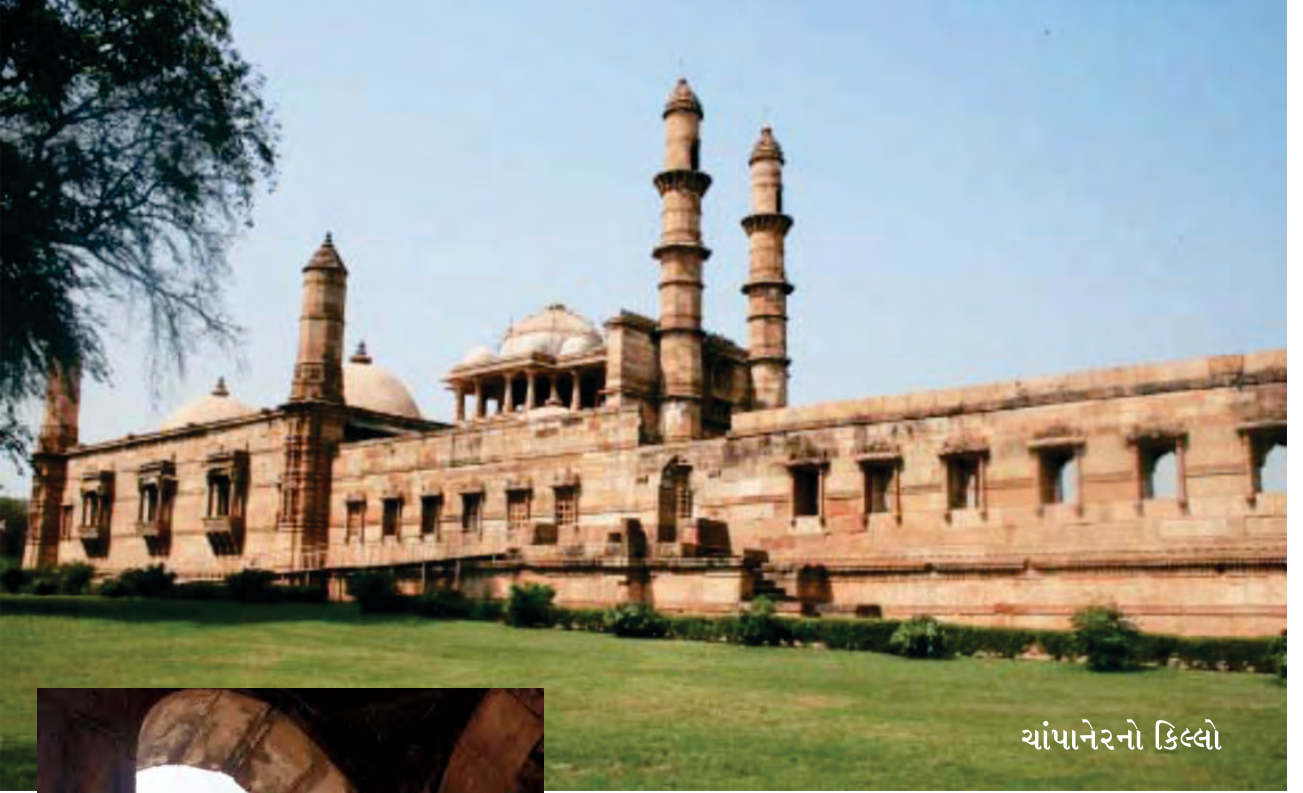
અહીં આવેલા મિનારા નાજુક કોતરણીથી સભર છે તેથી તે વિશ્વભરમાં ખ્યાતિ પામ્યા છે.

રાણી સિપ્રીની મસ્જિદ

રાણી સિપ્રી મસ્જિદના કલાત્મક ઝરૂખા

(6) ચાંપાનેરનો કિલ્લો : ગુજરાતના પંચમહાલ જિલ્લામાં આવેલ ઐતિહાસિક સ્થાપત્ય ચાંપાનેર સુલતાન મહંમદ બેગડાએ વસાવ્યું હતું. ચાંપાનેર પાવાગઢ પર્વતની તળેટીમાં આવેલું છે. પાવાગઢ પર્વતની ટોચે મહાકાળીનું મંદિર આવેલ છે. ચાંપાનેર હિન્દુ, મુસ્લિમ અને જૈન ધર્મના શિલ્પના અવશેષ ધરાવતું નગર છે. ચાંપાનેરના કિલ્લાની દીવાલો સોલંકી યુગમાં બની હતી.

ચાંપાનેરનો કિલ્લો

ચાંપાનેર કિલ્લાનું દૃશ્ય

વડોદરા હેરિટેજ ટ્રસ્ટ દ્વારા ચાંપાનેરના 114 જેટલા સ્થાપત્યોની યાદી બનાવવામાં આવી હતી તેમાંના 39 જેટલા સ્થાપત્યો યોગ્ય રીતે જળવાયેલ છે. યુનેસ્કો (UNESCO) દ્વારા ચાંપાનેરના સ્થાપત્યને જુલાઈ 2004માં વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઈટમાં (વૈશ્વિક વારસો) સ્થાન મળેલ છે.

ચાંપાનેરના કિલ્લાના મહત્વપૂર્ણ શિલ્પ સ્થાપત્યોમાં ગુઢામંડપ, અર્ધમંડપ, લકુલીશ, દક્ષિણામૂર્તિ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ગજેન્દ્ર મોક્ષ સૌર સુંદરી, અંબિકા, ઇન્દ્ર અને શિવના વિવિધ સ્વરૂપો હિન્દુ સંસ્કૃતિને ઉજાગર કરે છે. સુપાર્શ્વનાથ અને ચન્દ્રપ્રભા જૈન મંદિરો પણ આવેલા છે. ચાંપાનેરના મુસ્લીમ સ્થાપત્યમાં જામા મસ્જિદ, કેવડા મસ્જિદ, બોહરાની સહર કી મસ્જિદ, લીલાગુંબજ મસ્જિદ, ખજૂરી મસ્જિદ, કબુતરખાના, એક મિનાર મસ્જિદ વગેરે મુગલ સ્થાપત્યો જોવાલાયક છે. ચાંપાનેર અને પાવાગઢને જોડતા કુલ આઠ જેટલા મુખ્ય દરવાજા છે. (1) અટકા દરવાજો, (2) બુઢિયા દરવાજો, (3) મોતી દરવાજો, (4) સતમંજિલ દરવાજો (5) ગુલાન બુલાન દરવાજો, (6) બુલંદ

દરવાજો, (7) મકાઈ દરવાજો (8) તારાપોર દરવાજો. આમ ચાંપાનેરનો કિલ્લો ગુજરાત રાજ્યના શિલ્પ સ્થાપત્યનો અમૂલ્ય વારસો છે.

સ્વાધ્યાય

1. ખાલી જગ્યા પૂરો.

- (1) ચારે બાજુ ફેરવીને જોઈ શકાય તેવા શિલ્પને _____ શિલ્પ કહે છે.
- (2) _____ના સમયમાં મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર બાંધવામાં આવેલું છે.
- (3) પાટણની રાણકી વાવ _____એ બંધાવી હતી.
- (4) હડીસિંગના દહેરા આબુમાં આવેલા _____ના જૈન મંદિરની સામ્યતા ધરાવે છે.
- (5) _____ મસ્જિદ ભારતના સુંદર મસ્જિદોમાંની એક છે.

2. નીચે આપેલા પ્રશ્નોનો યોગ્ય વિકલ્પ આપી જવાબ લખો.

- (1) નીચે આપેલા પૈકી કયું શિલ્પ મોઢેરાના સૂર્યમંદિરમાં જોવા મળે છે ?
(A) બ્રહ્મા (B) દર્પણ કન્યા (C) મહિષાસૂર મર્દિની (D) વાઘ ધારિણીઓ _____
- (2) કયો રોજો ગુજરાત સૌથી મોટા કલાત્મક રોજા તરીકે ખ્યાતિ ધરાવે છે ?
(A) ચાંપાનેર (B) રાણી સિપ્રી (C) ઝુલતા મિનારા (D) સરખેજ _____
- (3) વાવનું બાંધકામ કયા યુગમાં થયેલું જોવા મળે છે ?
(A) મોગલ યુગ (B) મુસ્લિમ યુગ (C) સોલંકી યુગ (D) જૈન યુગ _____
- (4) હડીસિંગના દહેરા કેટલા જિનાલય ધરાવતું જૈનમંદિર છે ?
(A) 52 (B) 32 (C) 57 (D) 25 _____
- (5) યુનેસ્કો દ્વારા ચાંપાનેરના સ્થાપત્યને કઈ સાલમાં વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઈટ તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી ?
(A) 2000 (B) 2004 (C) 2014 (D) 2008 _____

3. નીચે આપેલા પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

- (1) પૂર્ણમૂર્ત શિલ્પ એટલે શું ?

- (2) કયું સ્થાપત્ય કર્કવૃત્તની રેખા ઉપર પૂર્વાભિમુખ છે ?

- (3) રાણીની વાવ (રાણકી વાવ) કયાં આવેલી છે ?

- (4) મહંમદ બેગડાએ કોની યાદમાં સરખેજનો રોજો બાંધવાની શરૂઆત કરી હતી ?

- (5) હડીસિંગના દહેરાના સ્થપતિ કોણ હતા ?

- (6) ચાંપાનેર કયા પર્વતની તળેટીમાં આવેલું છે ?

- (7) ચાંપાનેર અને પાવાગઢને જોડતા કેટલા મુખ્ય દરવાજા છે ?

- (8) હડીસિંગના દહેરા કયા ધર્મનું તીર્થધામ છે ?

